

HİCRETİN SOSYO-KÜLTÜREL TEOLOJİSİ'NİN İTİKADİ ALANA YANSIMALARI

Fatih KURT*

Öz

İslam dinin doğuş ve başlangıç mekânı olan Mekke ile sistemleşme ve yaygınlaşma sahası olan Medine sürecinde dini inanç ve uygulamalarda birtakım gelişmeler gerçekleşmiştir. Burada temel faktör, her iki süreçte nazil olan Kur'an-ı Kerim ayetleri olmuştur. Ayetler doğrultusunda dinin inanç ilkeleri ve özellikle de uygulamaları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Mekke'de inen ayetlerde daha çok inanç ilkeleri vurgulanırken, Medine sürecinde ise inancın özellikle diğer dinler ile ilişkisi bağlamında bir mukayese ve doğruyu belirleme, ameli konularda ise detaylandırma söz konusudur. Bu değişim sürecinde etkili olan bir başka faktör de kentlerin demografisini oluşturan toplumun dini ve inançsal yönü olmuştur. Öncelikle muhatap kitleye yönelik olan Kur'an ayetleri, Medine sürecinde Müslümanlığı oluşturan inanç ilkeleri üzerinde durmuştur. Bu durum Mekke süreci için ağırlıklı olarak İslam dininin temel itikadi yapısının oluşmasına yöneliktir. Hz. Peygamberin Medine'ye hicreti sonrası onun Allah'ın elçiliğini kabul eden bir kitle ile muhatap olmuştur. Mekke dönemindeki peygamber karşıtlığı, burada pek belirgin değildir. Mekke döneminde ona karşı çıkanların ezici çoğunluğu Müşrikler iken, Medine sürecinde bu durum Yahudi ve Hristiyanlar olarak şekillenmiştir. Buna göre Hz. Peygamberin hicretiyle başlayan süreç, aynı zamanda İslam dininin itikadi ve ameli boyutunu da şekillendirmiştir. Bu şekillenmede Mekke ve Medine halkının teolojik yapısı önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Hz. Peygamber, Mekke, Medine, Hicret.

The Reflections of The Socio-Cultural Theology of Hijrah (migration) on the Belief Field

Abstract

In the process of Mecca, the birth and beginning place of Islam, and Medina, which is the area of the systematization and dissemination, some developments have taken place in religious beliefs and practices. The main factor here has been the verses of the Qur'an, which were revealed in both processes. There are differences between religious belief principles and especially practices in line with the verses. While the verses revealed in Mecca emphasize the principles of belief, in the Medina process, there is a comparison and determination of the truth in the context of the relationship of belief with other religions, and elaboration in practical matters. Another factor that was effective in this process of change was the religious and religious aspect of the society that formed the demographics of the cities. The verses of the Qur'an, which were primarily intended for the addressee, focused on the principles of Islam in the Medina process. This situation was mainly aimed at the formation of the basic theological structure of the religion of Islam for the Meccan process. Hz. After the Prophet's emigration to Medina, he came into contact with a group that accepted his messengership of Allah. The opposition to the prophet in the Meccan period is not very clear here. While the majority of those who opposed him were polytheists in the Meccan period, this situation was shaped as Jews and Christians in the Medina period. Accordingly, Hz. The process, which started with the Prophet's migration, also shaped the creed and practical dimension of the religion of Islam.

Keywords: Islam, Prophet Mohammad, Makkah, Yathrib (Medina), Hijrah (migration)

* Doç. Dr., DİB Dini Yayınlar Genel Müdürü, fatihkurt25@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1283-1787>

Giriş

Hicret Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye yaptığı yolculuğun literatürde yer alan adıdır. Esasında gayr-i müslim bir ülkeden İslâm ülkesine göç etmeyi ifade eden bu kavram, Hz. Peygamber'in ve Mekkeli Müslümanların Medine'ye göç etmelerini tanımlayan özel bir terim haline gelmiştir. Bu bağlamda eylemin kendisine *hicret*, Medine'ye göç eden Müslümanlara *muhâcir*, Hz. Peygamber muhâcirlere yardım eden Medineli Müslümanlara ise *ensâr* unvanı verilmiştir. Bu süreç İslam düşünce tarihinde özel bir olayı ve olguyu işaret eden bir kavramsal setin oluşmasına yol açmıştır.

Hz. Peygamber'in yeni bir devletin ve yeni bir davetin ilk adımı olarak Medine'ye hicretinin gerekçeleriyle ilgili olarak yaklaşımlar görülmektedir. Bu bağlamda müşriklerin Müslümanlara hayat hakkı tanımayan baskı ve zorbalıklar karşısında bir zorunluluk, hicret için ön görüşmelerde Taif halkının karşıt tavır takınması, bir tercih nedeni olması açısından Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerinden bir kısmının Akabe Biatlarında Müslüman olması gibi gerekçeler ileri sürülmektedir. (İbn İshak, 1981:235; İbn Hişam, I,434) Bunların ötesinde hicretin bir başka ve önemli bir gerekçesi ve arka planı da Medine toplumunun hadarî/medenî sosyo-kültürel yapısı olduğu söylenebilir. Buna göre bir medeniyet oluşturmaya aday bir statüde olan İslam dininin, söz konusu medeniyet boyutu ancak Medine'de ortaya konulabilirdi. Hz. Peygamber de bu doğrultuda Medine'yi tercih etmiş olduğu düşünülebilir. Nitekim onun, kentin önceki adı olan Yesrib'i, bir başka isim yerine Medine olarak değiştirmesi de anlamlıdır. İlk Arapça sözlük yazarı Halil b. Ahmed'e (ö. 175/791) göre, Medine kelimesi, insanla alakalı olarak Medenî kavramıyla bağlantılıdır. İşini bilen insan için de Medenî kelimesi kullanılmaktadır. Şair Ahtal'ın şiirinde söylediği, "İbn Medine" cümlesi, işini bilen insan manasındadır (Halil b. Ahmed, 2003: IV, 128).

Hz. Peygamber daha önceden bazı sahabileri Habeşistan'a göndermiş ve oranın kralı tarafından gelen Müslümanlar himaye ve kabul görmüştü. Kralın yaklaşımına göre Hz. Peygamberin oraya hicret etme imkânı bulunmaktaydı. Ancak o, Medine'yi tercih etmiştir. Öte yandan Mekkeli müşrikler girişimde bulunmalarına rağmen Habeşistan kralına söz geçirememişlerdir. (İbn İshak, 213; İbn Hişam, I,280) Yani Müslümanlar burada daha güvende olmuşlardır. Buna göre Müslümanların Habeşistan hicretinin önünde bir engel yoktu.

Hz. Peygamber'in hicret için Medine'yi tercih etmesinde başka hikmet ve gerekçelerin olduğu ortadadır. Özetlemek gerekirse Medine, Mekke'ye göre etnik ve dini yapıya sahip bir kent statüsünde değildi. Medine'de Kahtânî kökenli Evs ve Hazrec kabileleri ile Benî Kaynuka, Benî Nâdir ve Benî Kurayza isimli Yahudi kabileleri bulunmaktaydı. Bu yaklaşım dikkat çekicidir. Zira Hz. Peygamberin hicret için Medine'yi tercih etmesinde kentin dini bir statüsünün olmaması yani dini değerlerin toplumsal bağ olmaması yanında etnik bağların da Mekke'ye göre daha zayıf bir durumda olması onu farklı kılan bir özelliktir. Daha önceden Habeşistan'a hicret eden müminlerin kabul görmesine rağmen hicret için oranın seçilmemesinde, söz konusu devletin Hristiyanlık merkezli dini bir misyonu olması önemli bir faktör olabilir. Bu doğrultu peygamber efendimizin Medine'yi tercih sebepleri arasında şehrin dini bir merkeziyete sahip olmaması, toplumsal bağın da etnik yapıya bürünmemesi yanında önceki dinlerle rekabet edecek ve onlara hâkim olabilecek statüde olan İslam medeniyetinin beşiğini oluşturabilecek bir konumda olması ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu makalede Hz. Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinin yeni ilahi kitap sayesinde muhataplarının değişim ve dönüşümlerini, Mekkî-Medenî ayetler bağlamı dikkate alınarak temellendirilmeye çalışılmıştır. Mekke'de politeist bir dini kimliği olan okuma yazmanın yangın olmadığı bir toplumdan Hz. Peygamber'in rehberliği ile önce Yesrib'in mekânsal dönüşümü, akabinde itikadi anlamda yaşanan değişimler ayetler özelinde irdelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. (Yıldırım & Şimşek, 2008:188) Makaledeki tüm veriler, akademik kurallar ve etik davranış ilkelerine uygun olarak hazırlanmıştır. Bu

doğrultuda, doğrudan veya dolaylı yapılan tüm alıntılarda ilmi etik ilkeleri ve kurallara uyulmuş olup, ilgili kaynak gösterimi yapılmıştır.

Yöntem

Bu araştırmada veriler doküman tarama ile elde edilmiştir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008:188).

Bulgular

1. Mekke ve Medine Toplumunun Ana Dinamikleri

1.1. Mekke.

İslamiyet öncesi Mekke, Arabistan kıtasının önemli ticaret ve kültür merkeziydi. Mekke'nin önemi geçmişe dayanmaktadır. Kur'an ayetlerine göre Mekke kutsal bir beldedir. Yine Kur'an'da "ekin bitmeyen bir vadi" olarak adlandırılan Mekke (İbrâhîm 14/37) ayrıca "ümmülkurâ" (şehirlerin anası) olarak nitelendirilmiştir (el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7). Kur'an Mekke kentinden Hz. İbrahim'in hayatı sebebiyle bahsetmektedir. Nitekim "Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinsin" (İbrahim 14/37) ayetinde Kâbe'nin içinde bulunduğu Mekke mahallinden açıkça bahsetmektedir. Bunların ötesinde Mekke'nin asıl önemi, Kâbe sebebiyledir. Zira Kur'an "Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbed), Mekke'deki (Kâbe)dir" (Al-i İmran 3/96) şeklinde buyurmak suretiyle ilk mabed mahallinin Mekke olduğunu belirtmektedir. Bu doğrultuda Mekke, Allah tarafından harem kılınmış ve Hz. İbrahim'in "Hani İbrahim, 'Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve ahiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır" demişti. Allah da "İnkâr edeni bile az bir süre, (bu geçici kısa hayatta) rızıklandırır; sonra onu cehennem azabına girmek zorunda bırakırım. Ne kötü varılacak yerdir orası!" demişti" şeklinde ayette belirtilen duasıyla, güvenilir kutsal bir mekân olmuştur.

Kur'an-ı Kerim, Kâbe'nin ve dolayısıyla Mekke'nin kurulmuş ve yerleşim birimi olmasını "Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler" (İbrahim 14/37) ayeti doğrultusunda Hz. İbrahim'e bağlamaktadır.

Kâbe'nin, köklü bir kutsal mekân olmasında Hz. İbrahim'in rolü belirgin olmakla birlikte, zamanla bu unutulmuş ve kimlik aidiyeti belirsizleşen, ağırlıklı olarak Müşriklere has olmakla birlikte her dini inancın bir kutsal mekânı haline dönüşmüştür. Nitekim 605 tarihinde yapılan Kâbe'nin bakım ve onarım sonrası tezyinatında, Hz. İsa ve Meryem tasviri yapılmış, üç dinin kutlu öncüsü olan Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in tasviri çizilmiştir (Vâkidî, 1984: II, 834). Böylece çoklu bir dini inancın kutsal mekânı haline dönüşmesi ve bu doğrultuda da Mekke'de paganizmin din olarak şekillenmesi Suriye, Yemen, Bahreyn, Mısır, Habeşistan, Irak ve İran gibi beldelere ticaret amacıyla giden Kureyşlilerin oralardan getirdikleri ilk put(lar) sayesinde olmuştur (Halebi, 1979:1:17). Aktarılanlara göre Mekke'ye kırmızı akikten yapılmış insan suretinde Kâbe'nin yanına konulan Hübel putu, Luhay tarafından, Suriye'nin Belka taraflarından getirilmişti (Kelbi, 1969:20-21).

Kâbe aynı zamanda Mekkelilerin idari işlerinin görüştükları bir mekândı. Kâbe'nin hemen yanında yer alan Darunnedve, idari gelenekleri yürüten Kureyş temsilcilerinin "şuraya" katıldıkları bir tür "senato" veya "parlamento" konağıydı. Bu meclis, icra yetkisi olmadığı için sadece meseleleri

görüştü (Kurt, 2001). Bu haliyle Mekke site devleti, kendisine özgü bir demokratik yapıdaydı. Mekke’de Kureyş kabilesi hâkim güç idi. Genellik dış tehlikelerden masundu. Sorunlar daha çok kabile içi çatışmalar şeklinde tezahür ediyordu. On iki boydan oluşan Kureyş, Abdumenafoğulları ve Abdudaroğulları olmak üzere iki düşman oluşuma sahipti. Her ikisinin de üstünlük göstergesi, Kâbe’nin yönetiminde söz sahibi olmalarıydı. (Apak, 2001)

Mekke ayrıca bir ticaret kenti olması nedeniyle farklı şehirler ve ülkelerden insanların bildiği bir konumdaydı. Öte yandan belirli dönemlerde kurulan panayırlar da onu çevre ülke ve toplumlar tarafından bilindik olmasında büyük bir pay sahibi olması bölgedeki güçler tarafından bir tür kıskançlığa da neden olmuştur. Zira Mekke’ye hâkim olan Kureyş kabilesi, Kâbe’ye olan hizmetlerinden dolayı çevre Arap toplulukları tarafından ayrı bir saygıya mazhar idiler. Bu durum onların çevre Arap topluluklarının gönüllerinde ticari ve kültürel açıdan yer etmesine yol açmış, kentin etrafındaki dönemin güçlü devletlerinin dikkatinden kaçmamıştır. Bunların büyük kesimi Hristiyan idi. Nitekim Güney Arabistan’da Necran ile Yemen halkı, Suriye’de Gassaniler Hristiyan idi. Gassaniler, putperest Evs ve Hazrec kabileleriyle aynı soya sahipti. (Sarıçam, 2003)

Mekkeliler’in hafızalarından silinmeyecek en önemli dış kaynaklı olay, Kâbe’nin yıkılması için Yemen valisi olan Ebrehe komutasında gerçekleşen Fil hadisesidir. Habeş Necaşi’sine bağlı ve katı bir Hristiyan olan Ebrehe, Kalîs (Kulleys) adıyla muhteşem bir kilise yaptırdı. Binanın süslemesi amacıyla Bizans İmparatorluğu’ndan mermer ve mozaik ustaları getirtti. Bu kiliseyi yapmaktan amacı ise bütün Arapları kutsal saydıkları Kâbe yerine bu kiliseye yönlendirmek ve böylece Mekke’nin ticaret merkezi olması yerine San’a’yı hem dinî hem ticarî bir merkez haline getirmektir. Bu amaçla Kâbe’yi yıkmak için gelen Ebrehe ordusu, Fil suresinde geçtiği şekliyle Ebabel olarak isimlendirilen kuş sürüsü tarafından perişan edildi ve Ebrehe yaralı olarak Yemen’e döndü (İbn Sa’d, 1960:I, 92). Böylece Kâbe, içerisinde putlara tapılan bir mekân olmakla birlikte, yapılış amacı doğrultusunda Allah tarafından korunmuş oldu

Mekke’nin de dâhil olduğu Arap toplumu, ağırlıklı olarak Bedevî (göçebe) ve hadari (yerli-şehirli) olarak kültürel açıdan iki gruba ayrılmaktadır. Hadariler, çoğunlukla, şehirlerde yaşayan yerleşik sınıflı oluşturmaktadır. Bedevîler ise ağırlıklı olarak bâdiye denilen kırsal kesimde yaşayan göçebe kesimdir. Bunun yanında toplum, sosyal statü olarak hürler, mevali ve köleler şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Mevali tanımı azat edilmiş köle, esir ya da cariyelerden oluşan köleler ile hürler arasında orta bir sınıf hakkında kullanılıyordu. Bununla birlikte Kur’an verileri doğrultusunda Mekke halkının öne çıkan özelliği, ümmî olmalarıydı. İslâm’ın ortaya çıkışında, Mekke’de sadece on yedi kişinin okuma-yazma bildiği belirtilmektedir (Şibli, 1973: I, 95-98).

Kur’an-ı Kerim’de de Mekke toplum okuma yazma bilmez olarak tanımlanmaktadır. Nitekim “Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki, kendisine yüklerle mal ve altın emanet etsen onu sana eksiksiz geri verir. İçlerinden öylesi de vardır ki kendisine bir dinar para emanet etsen, tepesinde dikilip durmadıkça onu asla geri vermez. Bunun sebebi: “Bizim gibi bir kitaba sahip olmayan ümmîlere yaptığımız haksızlık yüzünden bize bir günah yoktur” demeleridir. Hâlbuki onlar, Allah hakkında bile bile yalan söylemektedirler” (Al-i İmran 3/75) ayeti yanında “Buna rağmen Allah’ın dinî hakkında seninle tartışılarsa onlara de ki: “Ben bütün varlığımı Allah’a teslim oldum; bana tâbi olanlar da O’na teslim oldular.” Kendilerine kitap verilenlere ve dinden imandan habersiz ümmîlere de: “Siz de teslim oldunuz mu?” diye sor. Eğer teslim olurlarsa doğru yolu bulurlar. Yok, eğer yüz çevirirlerse sana düşen sadece tebliğ etmektir” (Al-i İmran 3/20) şeklindeki ayet ve “O, ümmîler içinde, kendilerinden olan ve onlara ayetlerini okuyan, onları arındırıp-temizleyen ve onlara kitap ve hikmeti öğreten bir elçi gönderendir. Oysa onlar, bundan önce gerçekten açıkça bir sapıklık içinde idiler” (el-Cum’a 62/2) ayetinde Mekke toplumu ümmî olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama genel anlamda ve çoğunluk itibarıyla. Zira Mekke halkı arasında İslam ile şereflenmiş ve onun medeniyetiyle uygarlaşmış kimseler de

bulunmaktaydı. Söz konusu bu ümmi toplumun İslam medeniyetiyle buluşan bir kesimi hicretle birlikte Medine'ye göç etmiştir.

1.2. Medine.

Kur'an-ı Kerim'de bir şehir olarak Mekke'den kutsallık vasfıyla bahsedilirken, Medine'nin ise çoğunlukla halkının özelliklerinden söz edilmektedir. Nitekim Kur'an'da şehir olarak Medine sadece Ahzâb sûresinde geçmektedir (Ahzâb 33/13) Halkının özellikleri ise birçok ayette vurgulanmıştır. Sözelimi "Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencillikinden korunmayı başarır ise işte kurtuluşa erecekler onlardır" (el-Haşr 59/9) ayeti örnek niteliğindedir. Konuyla ilgili diğer ayetlere bakıldığında da Mekke'de ağırlıklı olarak dini inanç ve anlayışa dikkat çekilirken, Medine toplumunun daha çok dini-sosyal yapısına vurguda bulunulduğu görülmektedir.

Önceki adı Yesrib olup, Mekke'ye 420 km uzakta olan Medine, Yesrib şeklinde Kur'an'da da yer almaktadır (el-Ahzâb 33/13). Medine Kur'an'da övülen bir kent olup, yaklaşık on ayette yer almaktadır. Kelime anlamı olarak, şehre gelmek, ikamet etmek, yerleşmek, kentleşmek gibi manalar içeren Arapça *m-d-n* kökünden türeyen Medine, daha çok yerleşim birimi anlamında kullanılmaktadır. Hz. Peygamber'in özel ilgisine mazhar olmuş kent hakkında o, "Hz. İbrâhim Mekke'yi harem yaptığı gibi ben de Medine'yi harem yaptım" (Buhârî, "Büyü", 53; Müslim, "Hac", 454) şeklindeki ifadesinde konumlandırılmıştır. Bu doğrultuda da Medine'nin birden fazla adı yanında "Medinetü'r-resul" şeklinde bir isimlendirme de bulunmaktadır. ((Belâzürî, 1996: II, 49; İbn Hazm, 1983:19; Bozkurt & Küçükaşçı, 2003)

Toplumsal yapısı itibarıyla farklı oluşumları içeren Medine, ilk dönemlerde Amâlika, Yahudiler ve Evs-Hazrec kabileleri tarafından yerleşim haline getirilmiş ve şehirleştirilmiştir. Yesrib'e gelenler, Kudüs kentinin Romalılar tarafından ele geçirilmesiyle birçok Yahudi Kabilesi, Hayber ve Medine'ye göç ettiler. Buraya gelen Yahudilerin başında Beni Kureyza, Beni Kaynuka ve Beni Nadir kabileleri bulunmaktaydı. Diğer taraftan Yemen'de yaşanan bir sel felaketi sonrası yurtlarını terk eden Evs ve Hazrec kabilelerinin atalarından bir kesim Medine'ye yerleşti. Bu doğrultuda etnik olarak Arap ve Yahudilerden oluşan iki farklı kültür ve dinin oluşturduğu bir kent oluştu. Önceleri şehrin hakim gücü olan Evs ve Hazrec, ilerleyen süreçte bu iki kardeş kabile, birbirlerine karşı üstünlük mücadelesinde bulunmaya başladılar. Bu savaşlar yaklaşık 120 yıl sürdü. Bu savaşlarda her iki kabile zarar ederken, kazanan Yahudiler oldu (Sözener, 2010:8).

Hicaz bölgesinde Yahudi, Hıristiyan, Hanif ve yıldızlara tapan bazı Sabiiler ve Zerdüşter bulunmaktaydı. Ancak bölgede yaşayan Arapların çoğunluğu putperest idi. Yahudi ve Araplardan oluşan Evs-Hazrec ile Yahudilerden oluşan Medine halkının büyük kısmı ise, Yahudi ve putperest idi. Medine'deki putperestlerin tapındığı en büyük put, Menat idi. Aslında Menat Medine'ye iki günlük mesafedeki Kızıldeniz Bölgesinde yer alan el-Muşallal denen yerdeydi.

Medine'nin İslam tarihi açısından ayrı bir önemi bulunmaktadır. Nitekim Mekke'de gerekli desteği bulamayan Hz. Muhammed, daha önce Akabe'de Müslüman olan bazı Medineliler kentlerindeki Hazrec ve Evs kabileleri arasında İslam'ı yaygınlaştırdılar. Ardından İkinci Akabe Biatı'nda Hz. Peygamberi ve Mekkeli Müslümanları şehirlerine davetleri üzerine, önce bazı sahabeler, ardından da Hz. Muhammed 622 yılında Medine'ye hicret etmiştir. Uzun yıllardır süren kabile savaşlarından bıkan Medine Arapları, Hz. Peygamberi bir çözüm merkezi görmüş ve bu nedenle de ona sahiplenmişti. Öte yandan savaşlar nedeniyle yönetim boşluğunu gidermek amacıyla da onu kent yöneticisi yapmış ve bu doğrultuda da Hz. Muhammed, Medine sözleşmesini gerçekleştirmiştir (İbn Hişam, 1936; Belazuri, 1932: I, 286; Bozkurt & Küçükaşçı, 2003).

Medine halkı için Mekke öncelikli bir öneme sahipti. Bunun sebebi ise Mekke’de Kâbe’nin bulunmasıdır. Buna göre Mekkeliler, kuvvet ve nüfuzlarını Kâbe’den elde etmekteydiler. Nitekim İslâm öncesi dönemde Mekke Haremi, hac ve umre ibadetlerinin yapıldığı mekân idi ve çevre kabileler tarafından Kâbe’ye özel bir önem atfediliyordu. Bu doğrultuda Mekke ve Medine halkları arasında ticari ve dini ilişkiler bulunmaktaydı. Hem Mekkeliler hem de Medineliler ortak putlar yanında kendi evlerinde özel putlara sahiptiler. Ancak Mekkelilerin aksine Medineliler, Yahudilerle sosyal ilişkiler içerisinde olmaları nedeniyle dini inançlarını kamusal alana yansıtmıyordu (İbn Hişam, 1936: II, 78-79; Vâkidî, 1984: II, 635; Safa, 2012).

Her ikisinin çoğunluk olarak Arap toplumu olması nedeniyle ortak kültürel özelliklere sahiptiler. Mekke’de olduğu gibi Medine’de de sosyal statü, hür, mevali ve kölelerden oluşmaktaydı. Toplumsal ilişkiler bu yönlü statüye göre şekillenmekteydi. İslam öncesi Medine’nin ticari hayatı, Yahudilerin kontrolü altındaydı. Nitekim burada var olan çarşıların en önemlisi Yahudi kabilesi Benî Kaynuka’lılara ait olan Kaynuka çarşısıydı. Benî Kaynuka mahallesinin yanında kurulan bu çarşıya civar yerleşim yerlerinden gelen Arap kabileleri de yoğun ilgi göstermekteydi.

Medineliler, ümmi olarak tanımlanan Mekke halkına göre, okuma yazma oranı daha fazla olan ve bu amaçla da eğitim yerlerine sahip bir konumdaydı. Cahiliye döneminde eğitim ve öğretim müesseseleri yok denecek kadar azdı. Nitekim bazı kaynaklar, Cahiliye devrinde çok az miktarda mahalle mekteplerinin bulunduğunu ve burada çocuklara yazı, şiir ve Arap tarihi öğretildiği rivayet edilmiştir. Bu eğitim ve öğretim kurumları da Medine Yahudilerine aitti ve buralara Beytü’l-Midrâs ve ha-sefere (ilkokul) denmekteydi (Cevad Ali, 1986: II, 101-102).

2. Mekke ve Medine Sürecinde Dini-itikadi Oluşum

İslam öncesi Hicaz bölgesinin toplumsal yapısı, göçebe hayatı sürenler ve yerleşik hayata geçenler şeklinde iki oluşum şeklindeydi. Bölgede devlet yapısı söz konusu değildi ve bu doğrultuda devlet yönetim ve otorite boşluğu bulunmaktaydı. Hem Mekke’de hem de Medine’de aynı atadan gelenlerin gelenek ve adetiyle oluşan kurallar etrafında şekillenen töre hâkimdi ve bunun yürütücüsü bölgede hakim olan kabile idi. Bireylerin can ve mal güvenliğini sağlayan ve suçlulara karşı yaptırım uygulayan bir tüzel yapılanma olmaması nedeniyle bu tür sorunların giderilmesi ve gereksinimlerin karşılanması bir tür yetkiye sahip olan kabile büyüklerinin onayı ve kabilenin dayanışması ile gerçekleşmekteydi. Bu durumun işleyiş biçimi Mekke ile Medine kentsel oluşumlarında farklı şekilde idi.

Mekke ve Medine toplumunun kabilevi özelliklerine bakıldığında Mekkelilerin daha çok bireysel bazda ve ferdi özellikleriyle, Medine toplumunun ise kabilevi ve örfî nitelikleriyle öne çıktığı görülmektedir. Nitekim Mekke’de Hz. Peygambere karşı çıkanların daha çok aynı kabile içindeki bireyler veya güçlü liderler etrafında öbekselen gruplar olduğu, Medine sürecinde ise karşı veya sahip çıkanların kabile merkezli hareket ettiği görülmektedir. Bu doğrultuda Evs ve Hazrec, Hz. Peygambere sahiplenirken, Yahudiler karşı çıkmıştır.

Bölgedeki kabilecilik olgusu, her oluşumda hâkim bir güç idi. Buna din de dâhildi. Nitekim Hz. Peygamber Allah’ın elçisi olduğunu ilana başladığı yıllarda ona karşı çıkan Ebu Cehil şöyle bir savunma yapıyordu: “Biz (Mahzumoğulları) ve Abdümenafogulları şan ve şeref konusunda birbirimizle yarıştık durduk. Onlar yemek yedirdiler, biz de yedirdik. Onlar çeşitli görevler üstlendiler, biz de üstlendik. Onlar verdi, iyilik etti, biz de verdik, iyilik ettik. Develer üzerinde karşılıklı diz çöküp yarış atları gibi yarıştık durduk. Şimdi onlar gökten kendisine vahiy gelen bir Peygamberimiz var diyorlar. Biz buna nasıl yetişebiliriz? Vallahi biz ona asla inanmayız ve onu tasdik etmeyiz” (İbn İshak, 1981:170).

Hz. Peygamber özellikle Medine döneminde söz konusu kabile otoritesine yönelik yaptırımlar uygulamaya başladı ve Medine toplumunun ana bağını İslam çatısı altında şekillendirmeye çalışarak

Medine sözleşmesini oluşturdu. Bu bir vatandaşlık sözleşmesi görünümde olsa da dikkatle bakıldığında ana temanın İslam kardeşliği olduğu bariz bir şekilde görülecektir.

Mekke’de nazil olmaya başlayan ve Medine sürecinde de devam eden Kur’an ayetlerinin nüzul sebeplerinde muhatap, konum ve olgular önemli bir faktöre sahiptir. Bu doğrultuda Kur’an sureleri, Mekkî-Medenî, bir kısmı Mekkî bir kısmı da Medenî olmak yanında ne Mekkî ne Medenî olan sureler şeklinde dört temel gruba ayrılmaktadır. (Zerkeşi, 1994:279-282) Bu şekildeki bir tasnifin şekillendirilmesinde farklı yaklaşımlar söz konusudur. Buna göre Hicretten önce inen sureler Mekkî, Hicretten sonra Medine’ye ulaşıncaya kadarki süre içerisinde inenler de Medenî’dir. Bir başka sınıflandırmaya göre Hicretten sonra da olsa Mekke’de inen ayetler Mekkî, Medine’de inen ayetler ise Medenî’dir. Bir başka gruplandırmaya göre ise Mekke halkına hitab edenler, Mekkî; Medine halkına hitab edenlerde Medenî ayet ve surelerdir. Bilindiği gibi bazı surelerin bazı ayetleri Mekke’de, bir kısmı ise Medine’de inmiştir. Her hâlükârda ayetlerin Mekkî veya Medenî şeklindeki ayrımı Hz. Peygamber tarafından yapılmamıştır. Kur’an hakkında çalışma yapan müfessir ve diğer bilginlerin tasnifi doğrultusundaki veriler üzerinde hareket edilmektedir. (Süyuti, 2000:26-28) Nitekim nüzul yeri ile ilgili yaklaşımlarda bulunan âlimlerin Mekkî-Medenî ayrımında net bir veri de bulunmamaktadır. Yani ihtilaf söz konusudur. Ancak genel itibarıyla bu yönlü bir tasnif, Kur’an ayetlerinin arka planını anlamak isteyen araştırmacılar için önemli veriler sunmaktadır.

Konuyla ilgili çalışma yapan müelliflerin genel-geçer kabulleri doğrultusunda Mekke’de inen ve Medine’de nazil olan ayetlerin karakteristik özellikleri şöyledir:

Mekkî ayet veya sureler: Secde ayetlerini içeren sureler Mekke’de nazil olmuştur. Ayet metninde “Kellâ” ifadesi bulunan ayetler. “Ya Eyyünnasû” ibaresi bulunanlar. Bakara suresi istisna olmak üzere içerisinde peygamber kıssası bulunan ayet ve sureler. Yine Bakara suresi dışındaki Hz. Âdem ve İblis’ten bahseden ayet ve sureler. Bakara ve Al-i İmran dışında kalan ve Mukatta harflerle başlayan sureler.

Âlimlerin farklı yaklaşımlarına göre genel anlamda Medenî olan sureler konusunda bir uzlaşma oluşanlar şunlardır: el-Bakara, Al-i İmran, en-Nisa, el-Maide, el-Enfal, et-Tevbe, en-Nur, el-Ahzab, Muhammed, el-Feth, el-Hucurat, el-Hadid, el-Mücadele, el-Haşr, el-Mümtehine, el-Cum'a, el-Münafikun, et-Talak, et-Tahrim, en-Nasr. İhtilafli olanlar ise el-Fatiha, er-Ra'd, er-Rahman, es-Saf, et-Tegabun, el-Mutaffifin. el-Kadr, el-Beyyine, ez-Zilzal, el-İhlas, Muavvizeneyn sureleridir. Bunların dışında kalan seksen iki sure ittifakla Mekkî olarak kabul edilmektedir (Zerkani, 1360: I, 162-164, 191-192).

2.1. Mekkî Surelerin Temel Özellikleri

Mekkî sureler ile Medenî sureler arasında içerik olarak farklı konu, tema ve anlamlar içermektedir. Bunun şekillenmesinde temel faktör, muhatap olan kitledir. Kur’an ayetlerinin ilk nazil olanları öncelikle Mekke toplumuna yönelik bir inanç eksenli temada olmuştur. Nitekim “İşte sana, Ümmülkurâ (Mekke) ve çevresindekileri uyarman ve hakkında asla şüphe bulunmayan toplanma gününün dehşetini haber vermen için böyle Arapça bir Kur’an indirdik. Onların bir kısmı cennette, bir kısmı da cehennemde olacaktır” (Şura 42/7) ayeti bunun belirgin bir göstergesidir. Mekke toplumu ağırlıklı olarak müşrik olup, putperest idi. Putperestliğin temel vurgusu, Allah’ı kabul etmekle birlikte, sıfatlarıyla onun nitelendirmeden ve temel özelliklerinden uzaklaşarak, kendi algı ve anlayışları doğrultusunda bir inanç sistemi oluşturmaktır. Bu doğrultuda da İbrahimî gelenekten kopuk, zamanla başkalaşmış ve tanrı inancına sahip olmuşlardır. Bu anlayışın bir tezahürü olarak öldükten sonra bedensel diriliş anlamında olan haşir inancından yoksundular. Bir tür atalar kültü hâkim olan Mekke toplumunda, tüm anlayış ve algılar atalarının değerleri üzerine bina ediliyordu. Nitekim Kur’an bu durumu “Onlara, “Allah’ın indirdiğine uyun” denildiğinde, “Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız”

dediler. Ya atalarının aklı bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!” (Bakara 2/170) şeklinde ifade etmiştir.

Söz konusu toplumun inancı sadece şirk olarak kalmamış ve karmaşık tanrı inançları onu daha belirginsizleştirmiş ve hatta işlevsiz kılmıştır. Kur’an bu toplumun bu yönlü inancını, “Bir de şöyle demektedirler: ‘Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir’. Hâlbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, onlar sadece boş iddiada bulunuyorlar” (el-Casiye 45/24) şeklinde vurgulamıştır.

Kur’an’daki Mekkî surelerin ana teması, “İşte bu Allah sizin rabbinizdir. O’ndan başka tanrı yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O’na kulluk edin, O her şeye vekildir (Güvenilip dayanılacak tek varlık O’dur)” (En’am 6/102) ve “Tohumu ve çekirdeği çatlatan şüphesiz Allah’tır; O, ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır. İşte Allah budur. O halde (haktan) nasıl dönersiniz!” (En’am 6/95) ayetlerinde olduğu gibi tevhid olmuştur. Ardından, “Kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor ve ‘Şu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?’ diyor. De ki: ‘Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlüsünü bilir” (Yasin 36/78-79) ve yine Mekkelileri yönelik olan “Kâfirler, içlerinden bir uyarıcının gelmesine şaşılar da ‘Bu tuhaf bir şey, öldükten ve toprak olduktan sonra mı (dirileceğiz)? Bu olmayacak bir dönüş!’ dediler” (Kâf 50/2-3) ayetlerinde olduğu gibi ahiret inancı gelmektedir. Bu ikisi yanında “İnkâr edenler şöyle dediler: ‘Biz ne bu Kur’an’a inanırız ne de bundan öncekilere!’” (Sebe 34/31) ayetinde belirtildiği şekliyle kitaplara ve peygamberlere iman gelmektedir. Kur’an bu duruma, “Battığı sırada yıldıza andolsun ki bu arkadaşınız ne sapıtmış ne de eğri yola gitmiştir. Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. O (size okuduğu), kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir” (Necm 53/1-3) ayetiyle cevap vermektedir. Bu haliyle Mekkî sureler, İslam itikadının tesisinin şekillenmesi ve sistemleştirilmesi olarak düşünülebilir.

Kur’an’da Mekkî surelerin üzerinde durduğu bir başka husus da atalar kültürüdür. Mekkeliler putperestlerin inançlarının ataları tarafından şekillendirildiği, “Dediler ki: “Sen bize tek Allah’a kulluk etmemiz ve atalarımızın tapmakta olduklarını bırakmamız için mi geldin? Eğer doğrulardan isen, bizi tehdit ettiğini (azabı) getir bize!” (A’raf 70) ayeti belirgin bir şekilde belirtmektedir. Oysaki Kur’an atalar kültürüne karşı ciddi ve sert bir tavır almış ve Hz. Peygamber de bunu özenle vurgulamıştır. Bu doğrultuda İbn Sa’d’ın aktardığına göre Mekke Müşriklerinin Hz. Peygambere karşı çıkışlarında söz konusu algı, öncelikli bir paya sahiptir. “Allah’ın davetine genç ve zayıf insanlardan bazıları karşılık verdi. İnananların sayısı çoğaldı. Kureyş kâfirleri söylediklerine aldırılmıyordu. Meclislerine uğradığında kendisini göstererek ‘Abdumuttalipoğullarını çocuğu gökten konuşuyor’ diyorlardı. Bu durum, Allah onların taptıkları tanrılarını kınayınca ve kâfir olarak ölen atalarının mahvolduğunu belirtinceye kadar sürdü. İşte o anda Resulullah’ı kavradılar ve ona düşmanca davranmaya başladılar” (İbn Sa’d, 1960: I, 199).

Peygambere yönelik Mekkelilerin bu tutum ve tavrı, daha önce gelmiş toplumlara gönderilen elçiler için de söz konusuydu. Nitekim Kur’an Hz. Musa’ya yönelik itirazları belirtirken “Sen” dediler, ‘Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan çeviresin de bu yerde nüfuz ve egemenlik ikinizin olsun diye mi aramıza geldin? Biz ikinize de inanacak değiliz!’” (Yunus 10/78) şeklindeki savunmalarını kaydetmiştir.

2.2. Medenî Surelerin Temel Özellikleri

Medine’de nazil olan ve Medenî olarak adlandırılan sureler, Mekke döneminde inenlerden içerik itibarıyla farklılık göstermektedir. Burada en önemli etken, muhatap alınan kitledir. Medenî surelerde öncelikle toplumsal hayata ve kamusal alana yönelik dini-ahlaki vurgular yer almaktadır. Ancak iman esaslarına vurgu göz ardı edilmiş değildir. Aslında Medenî surelerdeki temel ilke, inanç konularının toplumsal alanla bağlantılı olarak işlenmesidir. Zira Kur’an’da fert, aile ve toplumla ilgili

ilkeler ve sosyal ilişkileri düzenleyen ahlaki kurallar, imanın bir gerekliliği bağlamında işlenmiş görünümüne sahiptir. Sözelimi “İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O, günahattan sakınanlar için bir rehberdir. (Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar; sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler ve ahirete de onlar kesin olarak inanırlar” (Bakara 2/2-3) ayetinde sözü edilen husus, belirgin bir şekilde mevcuttur. Tüm bu veriler doğrultusunda dini alanda insanların öncelikle inanç konularında ana hatlarıyla bilgilendirilmesi, inancın pekiştirilmesi, ardından da bir müminde beklenen davranışları sergilemesinin beklenmesi, Kur’ani ve peygamberi bir metot olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Hz. Peygamber, Medine sözleşmesini oluştururken, öncelikle inanç ilkeleri doğrultusunda sosyal ilişkiler ve toplumsal ilkeleri ortaya koymuştur ki bu husus Medenî ayetlerin bir başka formda topluma sunulmasıdır. Zira Medine sözleşmesi sosyal alandaki iyilikleri içermekte ve kamusal platformda güzellikleri temsil etmektedir. Bu ise ilahi buyruklarda belirtilen dini-içtimai kuralların bizzat Müslümanlar tarafından uygulama aşamasında gerçekleştirilmesidir. Nitekim “Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?” (Bakara 2/44) ayetinde bu durum açıkça vurgulanmıştır.

Ayrıca Medenî ayetlerde Allah’ın insanlara olan sevgisinin özenle vurgulandığı göze çarpmaktadır (Yargıcı, 2004). Nitekim Allah’ın adaletli davranışları (Maide 5/42), muhsinler (el-Bakara 2/195), sabredenler (Al-i İmran 3/146), müttakiler (Al-i İmran 3/76), temizlenenler (Tevbe 9/108) gibi ahlaki niteliklere sahip olanları seveceği teması bulunmaktadır. Bu bağlamda birçok ayette, Allah’ın sevmediği nitelikler de sıralanmıştır. Mekke döneminde Allah’ın birliği ve sıfatları üzerinde daha çok duran Kur’an ayetleri, Medenî surelerde, Allah-kul ilişkisine özel bir önem atfetmiş, akli ve gönül bağı kurmuştur. Bu durum ise Tek Tanrı’yı kabul eden ve mümin olarak nitelenen kesimin, bu aşamadan sonra Yaradan’ına yönelik görevlerini yerine getirmesi vurgusunu göstermektedir.

Mekke döneminde inanç ilkeleri üzerinde duran Kur’an ayetleri, genelde Müslümanların toplumsal hayatını şekillendirmeye yönelik olmuştur. İbadetlerle ilgili ayetlerin Medenî surelerde yer almasının nedenlerinden biri de budur. Artık bir site devleti statüsüne dönüşme aşamasına geçen Medine sürecinde, Medine anlaşmasıyla iç sorunlar çözülmeye ve dâhili oluşumlar dizayn edilmeye başlamakla birlikte, dış ilişkiler de şekillenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Medenî surelerde güçlü bir şekilde cihad olgusu bulunmuştur. Cihad ise daha önce kendilerine zarar verenlere yönelik olduğu gibi tevhid ilkesiyle bağdaşmayan inanç mensuplarına da yönelik olmuştur. Zira artık şirk sistemi önemini yitirmiş ve insanları yanlış yönlendirdiği anlayışına ulaşılmıştır. Bu nedenle Kur’an’da putlar anlatılırken, “O halde, Allah’ı bırakıp da sizlere yararı olmayan ve zararı dokunmayan şeylere mi tapıyorsunuz?” (Enbiya 21/66) ayeti tevhid ilkesine vurguda bulunmuştur. Bu haliyle şirk inancı, insanları yanlış sevk etmekte ve yaratılışlarına aykırı bir tavır ve tutuma yöneltmektedir.

Medenî ayetlerde üzerinde durulan bir başka olgu da Ehl-i kitap olarak adlandırılan semavi din mensuplarıyla ilgili ilişkiler ve değerlendirmelerdir. Medenî bir kent hayatının oluşması için, herkesin yaşamını rahatlıkla sürdürebildiği ortak özelliklerin öne çıkarılması, evrensel bir ilkedir. Buna inanç konuları da dâhildir. Bu doğrultuda Kur’an “De ki: ‘Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin: Yalnız Allah’a tapalım, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah’ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazıları rab edinmesin.’” Eğer yine yüz çevirirlerse, “Şahit olun ki biz Müslümanlar’ı deyin” (Al-i İmran 3/64) şeklinde bir hitapta bulunarak, aynı yerleşim yerinde yaşayan insanların ortak söylemlerinden oluşan belirli alanlarda bir birliktelik sağlayabileceğine işaret etmektedir.

Medenî ayetlerde yer alan Ehl-i kitapla ortak düşünce alanı oluşturma ve bu ekseninde de tevhid inancı vurgusunda Hz. İbrahim rol-model şahsiyet olarak seçilmiştir. Hz. İbrahim, tüm semavi dinlerin ortak değeridir. Bu nedenle Kur’an onun etrafında bir birliktelik modeli önermiştir. Bu doğrultuda

Kur'an aidiyet bağlamında Hz. İbrahim için "İbrahim ne Yahudi ne Hristiyan idi; bilâkis o, tek Allah'a inanıp boyun eğmiş birisiydi, müşriklerden de değildi" (Al-i İmran 3/70) diyerek onun bir taraftarlık hissiyle algılanamayacağını, bunun gerçeği yansıtmadığını, İbrahim'in tevhid ilkesine sahip olduğunu belirtmiştir. Ancak burada Hz. İbrahim'in tevhid inancına sahip olduğu vurgusu, İslam'ın önceliği ve ayrıcalığı olmuştur. Kur'an'a göre Hz. İbrahim için rol model özelliğine sahip kişi, "Doğrusu insanların İbrahim'e en yakın olanı, ona tâbi olanlar, şu Peygamber (Hz. Muhammed) ve iman edenlerdir. Allah da müminlerin dostudur" (Al-i İmran 3/68) ayetinde belirtildiği şekliyle Hz. Muhammed'dir. Surenin devamında ise "Ey Ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp durduğunuz halde niçin Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorsunuz?" (Al-i İmran 3/69) söz konusu kesimin kendilerini sorgulaması istenmiştir.

Medenî surelerde müminlerin kendilerini sorgulamaları "Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?" (Saff 61/2) şeklinde bir hitapta bulunularak imanla birlikte ahlaki niteliklerle bezenilmesi gerektiği vurgusu yapılmaktadır. Bu hususun imanın bir tezahürü olduğu, yapılmamasının da Müslümanlıkla bağdaşmayacağı belirtilirken, bir hadiste bu durum münafıklık göstergesi olarak belirtilmiştir. Hz. Peygamber, "Münafığın alameti üçtür: Konuştuğu zaman yalan söyler, emin görüldüğü zaman/kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder, söz verdiğinde ise sözünden cayar" (Buhari, İman, 24) şeklinde söyleyerek, mümin ve kâfir dışında inanç açısından bir kimsenin olduğundan başka türlü görünmesi şeklinde tanımlanan farklı bir statü ortaya koymuştur. Münafıklık özelliklerini taşıyan kimselerin mümin ve kâfirden ayrı olarak adlandırılması toplumsal statüleriyle ilgili bir niteleme olup, "Allah elbette münafıkların ve kâfirlerin tamamını cehennemde bir araya getirecektir" (Nisa 4/140) ayetinde belirtildiği gibi ahirette kâfirlerle birlikte kötü bir akıbeta maruz kalacakları belirtilmektedir (Nisâ 4/140; Tevbe 9/68).

Münafıklık Kur'an'ın müminlere yakıştıramadığı bir nitelik olmakla birlikte konuyla ilgili sure ve ayetlerin Medine sürecine yönelik olması, toplumsal bir ahlaki niteliğe dikkat çekmektedir. Zira münafıklık, insanlararası ilişkiye zarar verir ve güvenin kaybolmasına yol açar. Oysa mümin, güven veren kimsedir. Kur'an'daki "Yine o müminler emanetlerine ve ahidlerine sadakat gösterirler" (Mü'minun 23/8) ayeti yanında Hz. Peygamber "Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların emin olduğu kişidir" (Buhari, "İman", 4; Müslim, "İman", 64) diyerek, İslam'ı benimseyen kimsenin bir özelliğine değinmiştir.

Kur'an-ı Kerim'deki Mekkî ve Medenî ayetlerin karakteristik özellikleri çerçevesinde, her çağ ve döneme hitap eden evrensel vurgular ekseninde, hitap ettiği toplumun inancını şekillendirmenin öncelikle dikkat-i nazara aldığı görülmektedir. Nitekim bu husus bazı ayetlerden belirgin şekilde vurgulanmıştır. Sözelimi "Çevrenizdeki bedevîler içinde münafıklar var. Medine ahali içinde de ikiyüzlülüğü huy edinmiş olanlar var. Sen onları bilmezsin; onları biz biliriz. Onları iki defa cezalandıracağız, ayrıca çok büyük bir azaba itilecekler (Tevbe 9/101) ayetinde Mekke halkı ile Medine toplumu arasındaki farklılığa münafıklar bağlamında değinilmiştir.

Kur'an ayetlerinde iki şehir arasındaki farka ümmi-hadari bağlamında değinilmiş ve "Medine ahali ve çevresinde bulunan bedevîler Resûlullah'a katılmaktan geri kalmaz ve onu bırakıp kendi canlarının derdine düşemezler. Çünkü onlar Allah yolunda ne zaman bir susuzluk, yorgunluk ve açlığa maruz kalsalar, kâfirleri öfkeli edilecek biçimde bir yere ayak bassalar veya düşmana karşı bir başarı elde etseler, bunların her biri mutlaka onlar için iyi birer amel olarak yazılır. Allah iyilerin emeğini asla boşa çıkarmaz." (Tevbe 9/120) şeklinde buyrulurken, Bedevîler kente değil Medine civarına nispet edilmiştir.

Bedevî-Medenî ayrımı konusunda Kur'an "Bedevîler hakkı tanımaktan kaçınmada ve ikiyüzlü davranışlarında (yerleşik insanlardan) daha ısrarlıdır ve Allah'ın elçisine indirdiği öğretinin sınırlarını görmezden gelmek, (başkalarına göre) onlardan daha çok beklenen bir haldir." (Tevbe, 9/97) şeklinde bir tespiti yer vermektedir. Bunun yanında Kur'an Bedevîlerin tümünün bu özellikte olmadığını,

“Bedevîler arasında da Allah’a ve ahiret gününe inanan, infak ettiklerini, kendilerini Allah’a yaklaştıran ve Elçi’nin dualarında anılmalarını sağlayan vesileler olarak görenler de vardır” (Tevbe, 9/99) söz konusu ayrımı belirgin bir şekilde vurgulamıştır. Konuyla ilgili bir durum değerlendirmesi yapan Hz. Peygamber de “Badiyede yaşayan kimse mizaç olarak kabalaşır” (Tirmizi, “Fiten”, 59; Ebu Davut, “Edahî”, 24) buyurmak suretiyle vakıyı tasvir etmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de yer alan Bedevîlik-hadarilik şeklindeki bir ayrım, tarihsel ve sosyolojik bir olgu olarak görülmektedir. Hz. Peygamber’in yaşadığı ve elçiliğini açıkladığı Hicaz bölgesinde de bu iki farklı oluşumun varlığı bilinmektedir. İlk defa Kur’an-ı Kerim’de, yerleşik hayat yaşayan Araplarla bedevî Araplar açık bir şekilde birbirinden ayrılmış ve bedevîler, ‘a’râb’, köy ve şehirlerinde yaşayanlarına ‘arab’; çölde göçebe olarak yaşayanlarına ise ‘a’râb’ (bedevî) denilmiştir (Fayda, 1992). Bedevîlik, hadariliğin bir merkezi olan Medine toplumunun genel özelliğinin karşısındaki kesimin niteliğidir. Din medeniyet ilişkisiyle ilgili dikkat çeken bir veri de “Bedevîler, ‘İman ettik’ dediler. Şunu söyle: ‘Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz. Bununla beraber Allah’a ve resulüne itaat ederseniz yaptığımız hiçbir şeyi boşa çıkarmaz; Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir” (Hucurât 49/14) ayetinde vurgulanan temadır. Evrensel ilahi mesajları ihtiva etmesi itibarıyla tüm karakteristik özelliklere yönelik olan Kur’an’ın bu ayetteki temel yaklaşımı, bir Bedevîlik özelliği olan taraftarlıktaki sıkı bağlılık ve bilinçli bir boyuta ulaşmaksızın benimsemedir. Zira Bedevîler asabiyet özelliğiyle hareket eden kimselerdir. Onların bu nitelikleriyle inançlarının doğru veya yanlış olmasını sorgulamadan daha çok, mensubiyet, aidiyet ve taraftarlık duygularıyla hareket ederler (İbn Haldun, 2004:29, 175, 191). Yani burada akıl değil, duygu hâkimdir denebilir.

Medine kenti, coğrafi, kültürel ve toplumsal kendisine ait özelliklere sahiptir. Öncelikle muhatap olan toplumun zihnine hitap eden Kur’an, Medine halkına sosyal bir statü kazandırırken, onların önceden sahip olduğu kabilecilik bağlarını toplumsal bir boyuta dönüştürmeyi amaçlamış ve uluslararası bir statü kazandırmaya yöneltmiştir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber bölgesinde bulunan diğer kabileler, din ve milletler, ülkeler ve kültürler ile ilişkisini artırmaya çalışmıştır. Bu anlamda Medine kenti, bu tür bir uluslararasılık özelliğine sahip bir kültüre sahiptir. Medine kentinin jeo-stratejik konumu nedeniyle Müslümanların küresel bir yönelişine zemin hazırlamıştır. Nitekim Medine’de inen surelerin ana temasına bakılınca bu değerlendirme belirgin bir şekilde görülmektedir. Zira dinde zorlama olmayacağı, Hz. Peygamberin âlemlere rahmet oluşu ve inançların eleştirisinde ve İslam dininin inanç ilkelerinin temellendirilmesinde akli kullanmaya yönelik ayetlerin vurgusu yukarıdaki yaklaşımın referanslarıdır. Öte yandan Medine’nin kültürel birikimli bir topluma sahip olması da onun Medine-i münevvere şeklinde tanımlanmasında payı vardır. Bu nitelikle sadece Hz. Peygamberin buraya gelmesi, yaşaması ve burada vefat etmesiyle açıklanamaz. Zira Hz. Peygamberin hayatının önemli bir kısmına sahiplik yapmış olan Mekke kenti böyle bir adlandırmaya sahip olmamıştır.

3. Sonuç

Medine’nin hicretten önceki ismi olan Yesrib, hicret sonrası Hz. Peygamber tarafından değiştirilmiş ve kentin adı “Medinet’ül-Münevvere” ve “Medinetü’n-nebi” olarak kalmıştır. Şehir anlamına gelen ‘Medine’ kelimesi, yetkinlik sahibi belirli bir yönetim gücünü kabul edip ona uyum sağlayan insanların yaşadığı belde anlamında olup, yerleşik hayata geçme, şehirleşme ve medeniyet kelimesiyle doğrudan bağlantısı bulunmaktadır. Kur’an, Mekke halkını çoğunlukla itibarıyla ümmi olarak tanımlanmış ve bundan da okuma yazma bilmeyenler kastedilmiştir. Medine toplumu için böyle bir nitelendirme bulunmamaktadır. Öte yandan yine Kur’an ve hadislerde, Mekke halkının dini yapısıyla şirk koşan bir toplum olduğu ve putlara taptıkları belirtilmiştir. Bu doğrultuda müşrik terimi daha çok Mekke halkı için söylenmiştir. Bu tanımlama Medine halkı için kafir, Ehl-i kitap ve münafık olarak şekillenmiştir. Bununla birlikte Mekke, sahip olduğu Kâbe ile seçkinleşmiş ve Cahiliyye döneminde içerisinde putlara tapılmasına rağmen, tarihsel dini konumuyla hep olumlu olarak nitelenmemiştir.

Mekke'nin bu dini kültürel yapısı doğrultusunda orada nazil olan sure ve ayetler, daha çok tevhid, ahiret, peygamber ve Allah'ın kitabı konuları üzerine odaklanmıştır. Bunlar ise tamamen iman esaslarını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Mekkî olarak tasnif edilen ayetlerde, müşrikleri inançlarının yanlışlığı ve uygulamalarının sapkınlığı üzerinde durulmuştur.

Kur'an'a bakıldığında Medine'de nazil olan ayetlerde, imana sahiplenmenin ardından gözlenen ahlaki değerler ve kul-rab ilişkisi bağlamında ibadetler, sosyal statüde ise muamelat şeklinde tezahür eden müminlerin birbirleriyle ve diğerleriyle ilişkileri vurgulanmıştır. Burada Ehl-i kitap büyük bir yer tutmaktadır. Kamusal alana yönelik Medine sözleşmesinde belirginleşen sosyal statüye yönelik temalar, Medenî ayetlerden esinlenmiş ve bir şehir hayatının oluşturduğu birlikte yaşamanın kuralları belirlenmiştir. Mekkî ve Medenî sureler ve ayetler arasında dikkat çeken bir başka vurgu da Mekke'de inen ayetlerde çoğunlukla Allah'ın gazabı ve celali nitelikleri ön plana çıkarken, Medine'de nazil olan ayetler de ise Allah sevgisi, hoşnutluğu veya hoşnutsuzluğuna yönelik göndermelerde bulunmaktadır.

Mekkî ve Medenî surelerin içeriği itibarıyla birtakım farklılıkların bulunması, İslam'ın öncelikle iman esaslarının teşekkül etmesi, ardından da başta ahlak olmak üzere fiiliyata ve amele yönelik boyutunun gerçekleştirilmesi sonucu çıkarılabilir. Yani Hz. Peygambere nazil olan ayetlerde, Mekke merkezli olarak insanlığa sunmuş olduğu yeni dinin inançla bağlantılı temel ilkelerini Mekke'de açıklaması, imandan sonra gelen amel ve muamelata yönelik boyutunun da sonraki zamanlara yani Medine dönemine bırakılmış olduğu görülmektedir.

Böyle bir yaklaşımın ötesinde, burada muhatap olunan kitlenin sosyo-kültürel ve dini yapısı doğrultusunda ilgili ayetlerin nazil olduğu kabul edilebilir. Zira ümmi olarak tanımlanan Mekke halkının temel özellikleriyle ana inanç konuları konusunda bilgilendirilmesi gerekir. Mekke'ye göre daha Medenî bir altyapıya sahip olan, okuma-yazma oranının daha yüksek olduğu ve hatta okuma-yazmaya yönelik okulların dahi bulunduğu Medine toplumunun sosyal statüsü, daha şekillenmiş ve sistemleşmişti. Bu doğrultuda Medenî ayetlerde müminlerden, birlikte yaşama kamusal alana sahip olan şehir hayatıyla bağlantılı sosyal hayat ve toplumsal yaşamda insanlararası ilişkilere yönelik beklentiler ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Medine'nin bu konumu, dini literatürde Medine'nin kötülüğü barındırmayacağı şeklindeki ahlaki durumuna gönderme yapılmıştır.

Mekke'de tevhid eksenli ilk harcı karılan, birçok ilkesi Medine'de hayata geçirilme imkânı bulan son ilahi din İslam'ın başta Hicaz bölgesi olmak üzere tüm insanlara evrensel mesajının ulaştırması en temel hedeflerinden biridir. Hz. Peygamber ve ashâbı bir din olarak İslam'ın yaşanabilirliğine hayatlarıyla rehberlik etmişlerdir. İslam'a karşı mesafeli olan birçok kabilenin Hz. Peygamber'in hoş görüşü ve insanı merkeze alan yaklaşımıyla İslam'a yakınlaştığı, zamanla Müslüman kimliğini koşulsuz benimsedikleri görülmüştür. Mekan bağlamında yerelden evrensele dönüşümün adı olan Hicret, alt yapısı Mekke'de inşa edilen İslam'ın inanç dünyasının Medine site devletinde uygulanmaya konulması aşamasını temsil eder. Mekke'de Bedevîlik normal kabul edilen bir kimlik iken Hz. Peygamber'in öncülüğünde Medine'ye dönüşen Yesrib'te insan eğitimi temel ihtiyaçlardan kabul edilmiştir. Hicretle birlikte tüm kurumlara ve insan ilişkilerine rengini veren en önemli unsur, inanç, ibadet ve ahlak üçlüsünü aynı anda temel hedef olarak belirleyen İslam dini olmuştur. Medine kentinin jeo-stratejik konumu yanında Hz. Peygamberin Medine sözleşmesi doğrultusunda site devletin ilkelerini ortaya koyması, yakın bölgelerden başlayarak dönemin dünya devletleriyle oluşan uluslararası ilişkilerin burada uygulamaya konulması, İslam dinin toplumsal buyruklarının çoğunun burada gerçekleştirilmesi, Medine kentinin medeniyetle bağlantısını doğrudan ortaya koymaktadır.

4. Kaynakça

Ali, Cevad. (1986). *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin.

- Apak, Adem. (2001). İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10(2):177-194.
- Belazuri, Ahmed b. Yahya b. Cabir. (1932). *Futühu'l-Buldan*, thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Kahire.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya. (1996). *Ensâbü'l-Eşrâf*. nşr. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî, Beyrut.
- Fayda, Mustafa. (1992). Bedevî, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5:311-317.
- Halebî, Burhânüddîn İbrâhîm b. Ahmed. (1979). *es-Sîretü'l-Halebiyye (İnsânu'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn)*, Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Halil b. Ahmed. (2003). *Kitabü'l-Ayn*, nşr. A. Henedavi, Beyrut: Daru'l-kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- Bozkurt, Nebi & Küçükaşçı, Mustafa Sabri. (2003). Medine, *TDV İslam Ansiklopedisi* 28:311-328.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. (1983). *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, Beyrut.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. (1936). *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka, ibrahim ei-Ebyari, Abdülhafiz Şelebt, Mısır.
- İbn İshak, Muhammed. (1981). *Sîret-ü İbn İshak*, nşr. Muhammed Hamidullah, Konya.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. (1960). *Tabakât*, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Kelbî, Hişam b. Muhammed es-Sâib. (1969). *Putlar Kitabı (Kitabü'l-Esnam)*, trc. Beyza Düşüngen, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. (1994). Ebrehe, *TDV İslam Ansiklopedisi* 10:79-80.
- Kurt, Abdurrahman. (2001). Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10(2): 97-122.
- Safa, Mustafa. (2012). Hicret Öncesi Medine'de (Yesrib'de) Sosyal ve Dini Hayat", *Toplum Bilimleri Dergisi* 6(12):197-215.
- Sarıçam, İbrahim. (2003). Hz. Muhammed (sav)'in Peygamber Olarak Gönderildiği Ortam. *Diyanet İlmî Dergi* (Özel Sayı) 1-32.
- Sözener, Murat. (2010). *İslam'ın Doğduğu Çağda Evs ve Hazrec Kabileleri Arasındaki İlişkiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Suyûtî, Celalettin Abdurrahmân. (2000). *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dimeşk: Dâr'u İbn-i Kesîr.
- Şiblî, Mevlâna. (1973). *Asr-ı Saadet (İslâm Tarihi)*, çev. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul: Eser Kitabevi.
- Vâkidî, Ebu Abdullah, Muhammed b. Ömer. (1984). *Kitabu'l-Meğazi*, thk. Marsden Jones, Beyrut.
- Yargıcı, Atilla. (2004). Mekkî ve Medenî Surelerin Ana Mesajları Açısından Değerlendirilmesi, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17(4):281-294.
- Yıldırım, Ali & Şimşek, Hasan. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, İstanbul: Seçkin Yayıncılık.
- Zerkanî, Muhammed Abdu'l-Azim. (1360). *Menahilü'l-İrfan fî Ulumi'l-Kur'an*, Kahire: Matbaatü'l-Babi'l-Halebi.
- Zerkeşî, Muhammed. (1994). *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâr'ul-Ma'rife.